

جلوه‌های تربیت اجتماعی ناظر به تعامل بین فردی از چشم انداز آموزه‌های اسلامی و با تحلیل روان شناختی

Manifestations of Social Education Pertaining to Interpersonal Interaction from an Islamic Teachings Perspective with Psychological Analysis

Ali Ahmad Panahi ¹

علی احمد پناهی ^۱

Abstract

The social education of community members, particularly concerning interpersonal interaction, is an expectation emphasized in various forms within Islamic teachings. The central question of this research is: What are the benefits of social education for individuals in society, especially in face-to-face interactions with others, and what are the most significant manifestations of social education focused on interpersonal interaction? Using a descriptive-analytical processing method, this article analyzes and explains the benefits of social education for community members and specifically elucidates the manifestations of social education pertaining to interpersonal interaction. Upon reflection on Islamic teachings and psychological science, it can be argued that the social education of community members is a social necessity and yields numerous benefits. The social education of individuals, particularly in face-to-face interactions, facilitates social relations, increases social capital, enhances feelings of empathy and intimacy, elevates social status, fosters mutual trust, and reduces socio-cultural conflicts. Adherence to social norms in interpersonal interaction is a significant aspect of normative ethics in Islam.

Keywords: Social Education, Islamic Teachings, Interpersonal Interaction, Intimacy, Social Capital

چکیده

تربیت اجتماعی اعضای جامعه، به‌ویژه نسبت به تعامل بین فردی از انتظاراتی است که به گونه‌های مختلف در آموزه‌های اسلامی بدان توجه می‌شود. سؤال اساسی این است که تربیت اجتماعی افراد جامعه به‌ویژه در تعامل چهره‌به‌چهره با دیگران چه فوایدی دارد و مهم‌ترین جلوه‌های تربیت اجتماعی معطوف به تعامل بین فردی چیست؟ این مقاله با روش پردازش توصیفی-تحلیلی به تحلیل و تبیین فواید تربیت اجتماعی افراد جامعه و به‌ویژه تبیین جلوه‌های تربیت اجتماعی ناظر به تعامل بین فردی می‌پردازد. با تأمل در آموزه‌های اسلامی و دانش روان‌شناسی می‌توان ادعا کرد که تربیت اجتماعی اعضای جامعه از ضرورت‌های اجتماعی است و فواید زیادی به دنبال دارد. تربیت اجتماعی افراد جامعه، به‌ویژه نسبت به تعامل چهره‌به‌چهره موجب تسهیل روابط اجتماعی، افزایش سرمایه اجتماعی، افزایش حس همدلی و صمیمیت، ارتقای منزلت اجتماعی و افزایش اعتماد متقابل و کاهش تعارض‌های اجتماعی-فرهنگی می‌شود. رعایت هنجارهای اجتماعی در تعامل بین فردی از اخلاق هنجاری مهم در اسلام است.

واژه‌های کلیدی: تربیت اجتماعی، آموزه‌های اسلامی، تعامل بین فردی، صمیمیت، سرمایه اجتماعی

1. Faculty Member, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.

apanahi@rihu.ac.ir

Received: 5 April 2025

Accepted: 5 May 2025

۱. هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

apanahi@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۱۶

مقدمه

اسلام دین تربیت، تزکیه و بهروزی است. مهم‌ترین رسالت انبیای الهی، هدایت و تربیت آحاد جامعه به سوی فلاح، بهروزی و آموختن رفتارهای بهنجار است. قرآن کریم کتاب هدایت، تربیت و تشخیص رفتارهای بهنجار از نابهنجار است. قرآن این هدف را در آیات مختلف بیان فرموده، چنان‌که در سوره بقره آمده است: قرآن [کتابی] که مردم را راهبر و [متضمن] دلایل آشکار هدایت و [میزان] تشخیص حق از باطل است^۱ (بقره/۱۸۵). خداوند متعال در راستای تربیت و هدایت انسان‌ها از هیچ امری در تربیت انسان‌ها خودداری نکرده است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: هیچ‌ترو خشکی نیست جز آنکه در کتابی مبین مسطور است^۲ (انعام/۵۹). یکی از جلوه‌های هدایت و راهبری انسان، تربیت اجتماعی آنان و به‌ویژه در تعامل و ارتباط چهره‌به‌چهره در روابط اجتماعی و خانوادگی است. از چشم‌انداز حکما و اندیشمندان و از جمله ارسطو، خواجه نصیر طوسی، مطهری، علامه طباطبایی، جوادی آملی و...، انسان موجودی اجتماعی و به اصطلاح مدنی بالطبع است (بهروزی لک، ۱۳۹۶: ۲۳-۴۴) و اقتضای مدنی بودن انسان، تربیت اجتماعی و آموختن قواعد ارتباطی است. تربیت اجتماعی^۳، یکی از مهم‌ترین جلوه‌های تربیت به معنای عام است، زیرا مفهوم واقعی تربیت از نگاه برخی از پژوهشگران، جریانی منظم و مستمر می‌باشد که هدف آن کمک به رشد اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی و راستای تعامل درست با دیگران و کسب هنجارهای مورد پذیرش جامعه است (گلاور^۴ و همکاران، ۱۳۷۵: ۶-۱۰). این جنبه از تربیت زمینه رشد شخصیت فردی و اجتماعی و تعامل بهنجار با دیگران را فراهم می‌سازد و موجب انتقال میراث فرهنگی و هنجارهای اجتماعی و دینی به نسل‌های آینده می‌شود. تربیت اجتماعی به فرایندی اشاره دارد که افراد جامعه از راه آن، مهارت‌ها، الگوهای رفتاری، ارزش‌ها، انگیزه‌ها و کیفیت تعامل درست با دیگران را می‌آموزند که بتوانند در جامعه و گستره فرهنگی-اجتماعی زیست کنند و عملکردی درست و تعاملی بهنجار داشته باشند (مک‌کوبی، ۲۰۰۷: ۵). تربیت اجتماعی نقش مهمی در کارکردهای افراد، به‌ویژه در تعامل اجتماعی و ارتباط چهره‌به‌چهره دارد. بی‌تردید یکی از نقش‌های مهم

۱. أَلْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ.

۲. لَا رَغْبَ وَلَا يَاسَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ.

3. social education

4. Glover, J.A.

5. Maccoby, E. E.

والدین، مربیان و فرهیختگان تحقق بخشی به تربیت اجتماعی افراد جامعه و به ویژه فرزندان است. مربیان، معلمان، فرهیختگان و والدین می‌توانند همه عناصر و مؤلفه‌های تربیت اجتماعی که شامل کسب ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی، یگانگی ارزشها با شخصیت و تطابق و سازگاری با محیط اجتماعی و تعامل بهنجار با هم‌نوعان است در لایه‌های بنیادین شخصیت افراد جامعه نهادینه و درونی سازند (گتزلز، ۲۰۲۰).^۱

قرآن کریم و احادیث اهل بیت علیهم‌السلام به گونه‌های مختلف، اهمیت و فواید این موضوع را نشان داده‌اند. قرآن کریم، گاهی همه مسلمانان را موظف به تربیت اجتماعی یکدیگر کرده، می‌فرماید: باید از شما مسلمانان برخی، خلق را به خیر و صلاح دعوت کنند و مردم را به نیکوکاری امر کرده، از بدکاری نهی کنند و آنانند رستگاران^۲ (آل عمران / ۱۰۴). گاهی نیز به مراقبت از خویش و خانواده خود، دستور داده، می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود را با خانواده خویش از آتش دوزخ نگاه دارید^۳ (تحریم / ۶). گرچه در آیات یادشده، همه مسلمانان موظف به دعوت دیگران به خیر و صلاح (همچون دعوت به اخلاق بندگی، فردی و...) هستند، اما می‌توان ادعا کرد که یکی از جلوه‌های دعوت به خیر و صلاح، تربیت اجتماعی دیگران و احساس وظیفه نسبت به این امر مهم و حیاتی در روابط اجتماعی است. تربیت اجتماعی حوزه گسترده‌ای از رفتارهای اجتماعی را دربرمی‌گیرد، اما آنچه در پژوهش پیش‌رو مدنظر است صرفاً برخی از جلوه‌های مهم تربیت اجتماعی و معطوف به ارتباط چهره‌به‌چهره می‌باشد. شاید بتوان ادعا کرد که مهم‌ترین و نخستین جلوه تربیت اجتماعی در روابط چهره‌به‌چهره رونمایی می‌کند و آثار و فواید زیادی همچون تسهیل روابط اجتماعی، افزایش صمیمیت، افزایش همکاری، کاهش تعارض و کشمکش، کاهش خطای شناختی و تحلیل‌های ناصواب دارد. به دلیل اهمیت و فواید فراوان تربیت اجتماعی و به ویژه در تعامل چهره‌به‌چهره در فرهنگ اسلامی به مجموعه‌ای از هنجارها و آداب اجتماعی پرداخته شده است که بخشی زیادی از آن مرتبط به تعامل چهره‌به‌چهره می‌باشد. در این تعامل دو عنصر نقش سازنده و اساسی دارد که یکی زبان گفتاری و دیگری زبان بدنی و غیرکلامی است. در آموزه‌های قرآنی و حدیثی به هر دو حوزه توجه خاص شده است. در دانش روان‌شناسی نیز توانایی ارتباط سازنده و به ویژه ارتباط

1. Getzels

۲. وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.

۳. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا.

کلامی و غیرکلامی در ارتباطات اجتماعی از امتیازات مهم به شمار آمده و نقشی سازنده برای آن بیان شده است (پناهی، ۱۴۰۲: ۱۸۲-۲۰۱). زبان و ارتباط کلامی، نظام گسترده‌ای از نمادهاست که به انسان اجازه می‌دهد تا به شیوه‌هایی انسانی با دیگران تعامل کند. زبان از نمادهایی است که امکان برخورد با کنشگران اجتماعی و سروسامان دادن به جهان اجتماعی خود را در اختیار انسان قرار می‌دهد. نمادهای شفاهی در مقایسه با نمادهای غیرشفاهی از اهمیت بیشتری برخوردارند؛ زیرا معانی نهفته در آنها سریعتر و آسانتر انتقال می‌یابد. هرآنچه که از راه این نماد به دیگری منتقل می‌شود بر وی تأثیر قابل توجهی دارد. چنانچه کلام ما معنایی مثبت دربرداشته باشد، تأثیر اجتماعی مثبت و اگر معنایی منفی را انتقال دهد، کارکردی منفی را در پی خواهد داشت. به سبب قابلیت‌های اجتماعی خاصی که زبان به زندگی انسان می‌بخشد، هنجارها و آداب اجتماعی خاصی برای آن وضع شده است. زبان بدنی (روابط غیرکلامی) نیز به نوبه خود در تعامل چهره‌به‌چهره سهمی ویژه دارد و روابط اجتماعی را تسهیل کرده، ژرفا می‌بخشد و سبب افزایش صمیمیت و روحیه برادری در آحاد انسانی می‌شود.

سؤال و مسئله اساسی این است که جلوه‌های مهم و سازنده تربیت اجتماعی فرزندان و به‌ویژه در تعامل چهره‌به‌چهره چیست؟ پژوهش پیش‌رو می‌کوشد با بهره‌گیری از روش پردازش توصیفی-تحلیلی به تبیین جلوه‌های مهم و پرفایده تربیت اجتماعی، به‌ویژه در تعامل چهره‌به‌چهره و از چشم‌انداز قرآن کریم و احادیث و با تحلیل روان‌شناختی بپردازد.

پیشینه

با تتبع و مطالعه درباره پیشینه موضوع، این نتیجه حاصل شد که تاکنون بحث مستوفایی، به‌ویژه با نگرش قرآنی و حدیثی درباره این موضوع صورت نگرفته و در برخی از مقالات و کتاب‌ها تنها مطالبی مختصر بیان شده است. بعضی از کتاب‌ها و پژوهش‌هایی که به نظر ارتباط بیشتری با موضوع پیش‌رو دارد؛ عبارت‌اند از:

۱. فتحی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «اصول تربیت گفتاری در قرآن کریم با تکیه بر بعد اجتماعی» به مواردی از اصول ارتباط اجتماعی از منظر قرآن کریم پرداخته‌اند.
۲. اسدی و همکاران (۲۰۲۱) در پژوهشی با عنوان «ارائه الگوی نظری تربیت اجتماعی کودکان براساس آیات قرآن» به دسته‌بندی و توصیف آیات مرتبط با تربیت اجتماعی پرداخته و تلاش کرده‌اند یک الگوی نظری مبتنی بر آموزه‌های قرآنی را ارائه دهند.

۳. شمشیری (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تربیت در نهج‌البلاغه: با تأکید بر تربیت اجتماعی» با اشاره ضمنی به تربیت‌پذیری، برخی از احادیث علوی را تحلیل کرده است.
۴. پناهی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «تربیت اجتماعی با تأکید بر آموزه‌های تربیتی - روان‌شناختی» به اقتضائات و باید‌های تحقق تربیت اجتماعی فرزندان اشاره می‌کند.
۵. مختاری (۱۳۹۴) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی تطبیقی اندیشه‌های تربیتی فارابی و روسو با تأکید بر تربیت اجتماعی» ضمن بیان و تحلیل اندیشه‌های فارابی و روسو درباره سه مبنای فلسفی و اجتماعی اندیشه‌ها، آرای آنان را نقد و بررسی می‌کند.
۶. تابش (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «مبانی روان‌شناختی تربیت اجتماعی از منظر آموزه‌های دینی» به مقایسه دیدگاه اندیشمندان مختلف درباره تربیت اجتماعی و مفاهیم و اصول آن می‌پردازد.

روش پژوهش

بنابر تقسیم‌بندی تحقیقات علمی براساس هدف، پژوهش حاضر در ردیف تحقیقات نظری و کاربردی قرار می‌گیرد که از روش توصیفی-تحلیلی بهره برده است؛ یعنی پس از جمع‌آوری و دسته‌بندی مباحث و توصیف آنها به تحلیل، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از هر کدام پرداخته می‌شود (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱). پژوهش پیش‌رو می‌کوشد در گام نخست به تحلیل و تبیین فواید تربیت اجتماعی از چشم‌انداز اسلام (قرآن و احادیث) و دانش روان‌شناسی بپردازد و در گام بعدی، جلوه‌های اساسی تربیت اجتماعی در تعامل چهره‌به‌چهره را تحلیل و تبیین کند.

اهمیت تربیت اجتماعی از دیدگاه آموزه‌های اسلامی

تربیت اجتماعی، یکی از نیازهای ضروری انسان در زیست اجتماعی است (فست و رابرت، ۲۰۰۹: ۲۲۴). برخورداری از تربیت اجتماعی از ضرورت‌ها و ارکان تعامل اجتماعی سازنده و درست است؛ زیرا اگر فردی به قواعد و اصول تعامل اجتماعی آگاهی نداشته و هنجارهای اجتماعی را نیاموخته باشد، نمی‌تواند زیست مناسب و تحول‌بهنجار داشته باشد. ارتباط با دیگران، تعامل سازنده با آنان و صمیمیت با جوامع انسانی در شکوفایی استعدادها و توانمندی‌های انسان و در سلامت روانی انسان نقش ممتازی دارد (فروم، ۱۳۶۰: ۳۷۱). بی‌شاپ و اندریتزن^۲ در

1. Feist & Roberts
2. Bishop & Inderbitzen

تحقیقات خود به این نتیجه رسیدند که ارتباط اجتماعی درست، صمیمی و دوستانه با دیگران رابطه مثبتی با بسیاری از شاخص‌های سلامت روانی و «سازگاری اجتماعی» دارد (سالاری فرو همکاران، ۱۳۸۹: ۱۱۴). به اعتقاد فردریکسون ارتباط صمیمی و تعامل با دیگران برای هر دو طرف آثار مثبتی دارد. ارتباط صمیمانه موجب تعامل بیشتر دوطرف و نیز احساس راحتی و آزادی در بیان هیجان‌ها و حمایت عاطفی و اعتماد کردن به یکدیگر می‌شود (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲: ۲۷۴).

عناصر انسانی و به‌ویژه کودکان به عنوان اعضای جدید جامعه، بایستی به نحو شایسته با هنجارهای اجتماعی آشنا شوند تا بتوانند تعامل درستی برقرار کنند. خردسالان به دلیل ویژگی‌های روان‌شناختی به سادگی از بزرگسالان شکل و قالب نمی‌پذیرند. مربیان، فرهیختگان و والدین باید به‌گونه‌ای با دیگران و به‌ویژه با خردسالان تعامل کنند که مورد پذیرش قرار گیرند و نقش الگویی را ایفا کنند. مربیان، فرهیختگان و خانواده و به‌ویژه والدین، نخستین و مهم‌ترین عامل مؤثر و فراگیر برای تربیت و تحول اجتماعی فرزندان و متربیان هستند (اسمتانا، ۲۰۱۱). درونی‌سازی ارزش‌های هنجاری و رشد خودنظم‌بخشی کودکان از اهداف اساسی والدین در تربیت و به‌ویژه در تربیت اجتماعی فرزندان به شمار می‌رود (آبار و همکاران، ۲۰۰۹). بسیاری از محققان بر نقش والدگری در درونی‌سازی ارزش‌ها و به‌ویژه در درونی‌سازی رفتارهای جامعه‌پسند^۳ و هنجارهای اجتماعی در فرزندان تأکید دارند (ماتینز و گارسیا، ۲۰۰۸). به طور معمول دو نوع اطلاعات و دو نوع ویژگی‌ها وجود دارد که از نسل‌های قدیمی به نسل جدید منتقل می‌شود؛ یکی اطلاعات و خصوصیات ژنتیکی و دیگری ویژگی‌های فرهنگی و ارزشی است که والدین و مربیان در انتقال هر دو نقش تعیین‌کننده دارند (برنشتاین، ۲۰۰۶).

بررسی‌های انجام شده از زاویه دید روان‌شناسان و جامعه‌شناسان و نیز روان‌شناسان اجتماعی بیانگر آن است که مربیان و به‌ویژه پدر و مادر به عنوان نخستین مربی، نقش مهم و اساسی در تربیت و تحول فرزندان دارند (صمدی و رضایی، ۱۳۹۰: ۱۱۷-۱۱۹). دکر^۴ (۲۰۰۹) اعتقاد دارد که خانواده و به‌ویژه والدین، مهم‌ترین عنصر در شکل‌دهی نگرش فرزندان به زندگی اجتماعی،

1. Smetana, J.G.

2. Abar, B.

3. prosocial behavior

4. Martinez, I. & Garcia, J. F.

5. Bornstein, M.H.

6. Deeker

هنجارسازی رفتارها، شکل‌دهی سلامت اخلاقی و کاهش انحرافات اخلاقی فرزندان هستند. رعایت هنجارهای اجتماعی در آموزه‌های اسلامی به عنوان یکی از عناصر اصلی و نقش‌آفرین در روابط اجتماعی بسیار زیاد توصیه شده است. در آموزه‌های اسلامی رعایت ادب به نحو عام که شامل روابط اجتماعی نیز می‌شود به عنوان چهره، آئینه و زیور خردمندی معرفی شده است. حضرت علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: ادب نیکو زیور خرد است، ادب چهره عقل است؛ خرد خود را هر چه خواهی با رعایت ادب زیباساز (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۳۱، ۷۴ و کراچی، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۹۹). آن خردمندی که تهی از تربیت و ادب اجتماعی باشد، نمی‌تواند تعامل سنجیده و بهنجار با هم‌نوعان خود برقرار کند. تربیت اجتماعی و به‌ویژه در ارتباط چهره‌به‌چهره که نخستین بستر برای تعامل است از ابزارهای مهم و ضرورت‌های اساسی است. دین اسلام برخورداری از ادب و به‌ویژه ادب اجتماعی را نشانه سلامت عقل دانسته و برخورداری از تربیت اجتماعی را از بزرگ‌ترین سرمایه اجتماعی و عوامل مصونیت از آسیب‌های مختلف برشمرده است. حضرت علی علیه السلام به گونه‌های مختلف در سخنان خود به این موضوع اشاره کرده، ایشان می‌فرماید: برخورداری از ادب نیکو دلیلی بر سلامتی خرد است و هیچ زینتی مثل ادب نیست^۲ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۴۷-۲۴۸). به دلیل اهمیت و فواید گسترده تربیت اجتماعی فرزندان، یکی از وظایف و نقش‌های والدین در کسوت والدگری از چشم‌انداز اسلام، اهتمام به تأدیب و تربیت فرزندان است. پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: فرزند سه حق بر گردن پدرش دارد: مادر خوبی برایش انتخاب کند، نام نیکویی بر او بگذارد و در تربیت او بکوشد^۳ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۷۵، ۲۳۶). رعایت ادب اجتماعی و ارتباطی به عنوان مهم‌ترین جلوه تربیت در تمام رفتارهای انسان و به‌ویژه در رفتارهای اجتماعی جلوه‌گری دارد. از نظر علامه طباطبایی اخلاق عبارت است از ملکات راسخ در روح یا در واقع وصفی از اوصاف روح، اما ادب همان هیئت زیبایی است که اعمال و رفتار آدمی بدان متصف می‌شود و نحوه صدور این اعمال به اخلاق و صفات روحی شخص بستگی دارد. وقتی انسان متوجه حالات خویش باشد و با ظرافت و زیبایی خاص عملی را انجام دهد گفته می‌شود که وی مؤدب به آداب است (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۶: ۳۶۷). بر این اساس تربیت اجتماعی که شامل ظرافت‌های گفتاری و

۱. حُسْنُ الْأَدَبِ زِينَةُ الْعَقْلِ وَالْأَدَبُ صُورَةُ الْعَقْلِ فَحَسْبُكَ عَقْلُكَ كَيْفَ شِئْتَ.

۲. حُسْنُ الْأَدَبِ دَلِيلٌ عَلَى صِحَّةِ الْعَقْلِ وَلَا زِينَةَ كَالْأَدَبِ.

۳. تَجِبُ لِلْوَلَدِ عَلَى وَالِدِهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ اخْتِيَارُهُ لِوَالِدَتِهِ وَتَحْسِينُ اسْمِهِ وَالْمُبَالَغَةُ فِي تَأْدِيبِهِ.

رفتاری انسان در همه فعالیت‌های اجتماعی اوست در ارزیابی رفتارهای اجتماعی به عنوان یک معیار و شاخصه مهم به شمار می‌روند و به جنبه‌های زیباشناختی در رفتار انسان ناظر هستند. ادب و تربیت را «ظرافت و زیبایی» یک رفتار تعریف کرده‌اند؛ هیئت نیکویی که شایسته است رفتار مطابق آن باشد.

تحقق بخشی به تربیت اجتماعی، فواید گسترده‌ای به دنبال دارد. اجتماعی شدن سبب رشد خودنظم‌بخشی، هیجان، تفکر و اندیشه، رفتارهای بهنجار، پیروی از معیارهای فرهنگی، درونی‌سازی گرایش‌ها و ارزش‌های مطلوب جامعه می‌شود؛ همچنین رشد اکتساب مهارت‌های نقش‌پذیری، افزایش راهبردهای حل تعارض و تقویت روابط بین فردی و اجتماعی را در پی دارد (گروسی^۱، ۲۰۱۶). به اعتقاد مک‌کویی (۲۰۰۷) درونی‌سازی مهم‌ترین نقش را در گسترش تربیت اجتماعی و اخلاقی و کنش‌های هنجاری ایفا می‌کند. در درونی‌سازی (یکی از اهداف تربیتی و پرورشی)، ارزش‌ها، معیارها و هنجارها به گونه‌ای درونی می‌شوند که فرزندان انگیزه لازم را در راستای التزام به این وظایف اجتماعی پیدا کنند (گروسیک و دیویدف^۲، ۲۰۰۷). هویر^۳، روان‌شناس معاصر و پزشک بیماری‌های روانی، پس از بررسی‌های آماری ده کشور اروپایی مدعی شده است ۸۸ درصد کودکان و نوجوانانی که مرتکب رفتارهای ضد اجتماعی می‌شوند از خانواده‌های گسسته‌اند و از تربیت اجتماعی حذقلی برخوردارند. این دانشمند با تحقیقات خود نشان می‌دهد بین ۸۰ تا ۹۰ درصد کودکان منحرف یا مجرم از خانواده‌هایی هستند که وضعیتی مغشوش و نابسامان عاطفی داشته، شیرازه زندگی آنها از هم گسسته شده است و نقش والدگرانه به گونه‌ای شایسته ایفا نشده و تربیت اجتماعی درست در آنان نهادینه نشده است (احمدی، ۱۳۷۴: ۱۵۳). بررسی‌ها نشان می‌دهد که ۸۸ درصد افراد مجرم دارای پدر و مادری بوده‌اند که باهم اختلاف شدید داشتند و خانواده آنها استحکام کافی نداشته و بین آنها اختلاف نظر و ستیزه وجود داشته است. تحقیقی در این باره نشان می‌دهد که ۹۱ درصد مجرمان در ارتباط با جرم به نحوی دچار مشکل عاطفی بوده‌اند (کریمیان، ۱۳۸۷: ۱۴۷).

مهم‌ترین و پرکاربردترین جلوه‌های تربیت اجتماعی

پیشگام‌ترین و زیربنایی‌ترین عنصر در روابط اجتماعی با گستره شمولی بسیار وسیع،

1. Gorrese
2. Grusec & Davidov
3. Hoir

تعامل چهره به چهره است. زبان و سایر نمادهای شفاهی وسیله‌ای برای انتقال احساس و اندیشه کنشگران نسبت به یکدیگر می‌باشد. انسان به عنوان موجودی فعال نه منفعل، دارای کنش‌های اجتماعی معنادار و همراه با درک متقابل است. انسان معانی نهفته در کنش‌های اجتماعی را می‌تواند درک کند، قابلیت‌های ذهنی و زبانی‌اش، وی را قادر می‌سازد که به معانی مشترک در رفتارهای اجتماعی دست یابد. متانت در گفتار و وقار در رفتار نشانه ادب است. کم‌گویی و بجاگویی نشانه ادب و عقل است. گفتار زشت، بددهانی، تندخویی، زشت‌گویی، دشنام و توهین، سبک‌سری و خیره‌سری، لجاجت و عناد، عدم تشخیص جایگاه و مکان خود در مجالس و... از جلوه‌های تهی بودن از تربیت اجتماعی است؛ اما مهم‌ترین جلوه‌های تربیت اجتماعی در تعامل چهره به چهره از نگاه اسلام عبارت است از:

۱. تحیت و سلام در روابط بین فردی

گاهی یک سلام و احوال‌پرسی صمیمانه و نجیبانه، ذهنیت مخاطب را تغییر می‌دهد. نقش پذیرش عاطفی همانند نقش محافظ است که بسیاری از آفت‌ها را می‌زداید و ارتباط را تسهیل می‌کند. سلام کردن یکی از جلوه‌های تربیت اجتماعی در اسلام است. سلام کردن نقطه آغازین کنش‌های متقابل اجتماعی و نخستین معنایی می‌باشد که بین دو کنشگر انتقال می‌یابد. سلام کردن از نمادهای معنادار شفاهی است که وقتی به زبان آورده می‌شود به واسطه معنایی که انتقال می‌دهد، هم بر خود فرد و هم بر طرف مقابل تأثیر می‌گذارد؛ از این رو، دین اسلام این امر را به عنوان یک سنت نیکو مورد توجه قرار داده، و در قرآن مجید آیات فراوانی را بدان اختصاص می‌دهد؛ در آیه‌ای می‌فرماید: پس چون به خانه‌ها درآمدید به یکدیگر سلام کنید؛ درودی که نزد خدا مبارک و خوش است^۱ (نور/۶۱). در آیه دیگر می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به خانه‌هایی که خانه‌های شما نیست داخل مشوید تا اجازه بگیرید و بر اهل آن سلام گویند. این برای شما بهتر است^۲ (نور/۲۷)؛ همچنین قرآن کریم توصیه می‌فرماید که در پاسخ به سلام و تحیت دیگران به نحو شایسته عمل شود تا بستری برای تعامل صمیمی و کریمانه فراهم گردد. قرآن در این باره می‌فرماید: و چون به شما درود گفته شد، شما به [صورتی] بهتر از آن درود گویند یا همان را [در پاسخ] برگردانید که خدا همواره به هر چیزی حسابرس

۱. فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ.

۲. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ.

است^۱ (نساء / ۸۶). خدای متعال پس از وضع این هنجار در جامعه دینی با روش‌های مختلف به جامعه‌پذیری افراد در این زمینه پرداخته و بستر را برای تربیت اجتماعی افراد فراهم ساخته است؛ برای نمونه پیامبر را با وجود اینکه رهبر دینی جامعه بوده، از یک سو به سلام کردن به مردم امر فرموده و از سوی دیگر با التزام عملی که حضرت پیامبر ﷺ به این رفتار نیکو داشته، بستر و زمینه مناسبی در راستای نهادینه شدن و گسترش این هنجار اخلاقی و اسلامی در جامعه ایجاد کرده است. قرآن کریم در آیه ۵۴ سوره انعام به این مطلب اشاره دارد و می‌فرماید: و چون کسانی که به آیات ما ایمان دارند، نزد تو آیند، بگو درود بر شما! پروردگارتان رحمت را بر خود مقرر کرده است.^۲ خداوند متعال گستره کاربرد سلام را به فراتر از دنیای مادی کشانده و یکی از جلوه‌های تحیت در ملکوتیان و بهشتیان را سلام دانسته و آن را ستایش می‌کند^۳ (نحل / ۲۲؛ رعد / ۲۳-۲۴؛ یونس / ۱۰ و واقعه / ۲۵-۲۶). سلام از نظر لغوی به معنای تهی بودن از آفات ظاهری و باطنی، سلامت و یا سالم از هر عیب است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۹۶). قرآن، سلام کردن را هنجاری فراگیر می‌داند که به زمان و مکانی خاص محدود نیست. هر جا کنشی متقابل صورت می‌گیرد، نخستین معنایی که آن کنش را جهت می‌دهد سلام کردن است. سلام دادن انتقال نوعی احساس امنیت اجتماعی از جانب کنشگر به فرد مقابل است که به واسطه آن، ارتباطی توأم با امنیت اجتماعی برقرار می‌شود و احساس خوشایندی به طرف مقابل انتقال می‌یابد. گسترش امنیت و اعتماد متقابل اجتماعی از مهم‌ترین کارکردهای سلام کردن و لازمه روابط اجتماعی است و سلامت اجتماعی را تضمین می‌کند. اگرچه سلام یک عبارت یا کلمه بیشتر نیست، اما در حکم نمادی است که براساس قرارداد اجتماعی معنایی خاص را انتقال می‌دهد. مکارم شیرازی در این باره می‌گوید: تحیت نیز باید جنبه الهی داشته باشد، همان‌گونه که همه آداب معاشرت باید چنین باشد. در تحیت، افزون بر احترام و اکرام طرف مقابل، یادی از خدا نیز دیده می‌شود. در سلام کردن سلامتی طرف مقابل از خداوند تقاضا می‌شود. امتیاز سلام اسلامی آن است که از یک سو توأم با ذکر خداست و از سوی دیگر در آن سلامت همه چیز اعم از دین و ایمان، و جسم و جان مطرح است، نه فقط راحتی، رفاه و آسایش (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۲۳: ۴۳۶).

۱. وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا.

۲. وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ عَلَيْنَا نَفْسِيهِ الرَّحْمَةَ.

۳. الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ. وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ. وَتَجِئُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا إِلَّا قِيلًا سَلَامًا.

از چشم‌انداز دانش روان‌شناسی، ارتباطی که با تحیت و سلام آغاز شود، افزایش محبت و پذیرش و نیز جذب مخاطب را به همراه دارد. مهم‌ترین ساحت پذیرش عاطفی مخاطب، رعایت روابط کلامی و غیرکلامی شایسته و جذب‌کننده است؛ تعاملی که با نرمی و با بهره‌گیری از واژه‌های فاخر و زیبا و با صدایی دلنشین و آرام و با حالتی متواضعانه آغاز (با عرض سلام، ادب و احترام خدمت شما)، سبب پیوند و صمیمیت می‌شود و نقش سازنده‌ای در تربیت دیگران دارد (پناهی، ۱۴۰۲: ۱۷۰). پذیرش و کنش عاطفی با مخاطب در تحول شناختی و تأثیرپذیری معرفتی و رفتاری فرد نقش سازنده دارد. حضرت محمد ﷺ در این باره می‌فرماید: دل‌ها بر محبت کسی که به آنها خوبی کند و بر نفرت از کسی که به آنها بدی روا دارد، سرشته شده است^۱ (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶: ۱۸۴). همواره رابطه و پذیرش عاطفی زمینه‌ساز تأثیرگذاری شناختی می‌شود (پناهی و جان‌بزرگی، ۱۳۹۶: ۱۸۹-۲۱۰).

۲. گفتار نیکو و سنجیده در تعامل اجتماعی و بین‌فردی

یکی دیگر از جلوه‌های تربیت اجتماعی و به‌ویژه در ارتباط چهره‌به‌چهره، گفتار نیکو و سنجیده است. در دین اسلام نسبت به خوش‌کلامی و سنجیده سخن گفتن بسیار تأکید شده است. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: از ما نیست کسی که نیکو و پسندیده سخن نگوید^۲ (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴: ۶۸۳). سخن سنجیده و حسابگرانه از اندیشه‌های زلال و شخصیت‌های بهنجار سرچشمه می‌گیرد. کسی که لرزان می‌اندیشد، مضطرب فکر می‌کند و فکرتش بر بنیانی استوار بنا نشده باشد، نمی‌تواند سنجیده و خردمندانه سخن گوید. بهترین الگو در زمینه شیوه و چگونگی سخن گفتن، کلام خداوند است که به شیوه‌های عملی و کلامی، زیبا، شیرین، مؤدب، شیوا، محکم و استوار بیان می‌شود. با توجه به آنکه کلمات ائمه معصومین علیهم‌السلام نیز ریشه در وحی و کلام الهی دارد؛ سنجیده، خردمندانه، حکیمانه و دلنشین است. بنیاد خوش‌کلامی و سنجیده‌گویی بر پایهٔ مهربانی و خردمندی گوینده‌گذارده می‌شود و اگر کسی نرم، مهربان و حکیم نباشد سخن گفتن او نیز نرم و حکیمانه شیرین نخواهد بود. اگر خداوند رحمان و رحیم این‌گونه مهربان و زیبا با بندگان خود سخن می‌گوید چون او مهربان‌ترین مهربانان است^۳ (یس / ۵۸)، انسان‌ها نیز به میزان گرمی، عشق و محبتی که به بندگان خداوند

۱. طِبِعَتْ (جَبَلَتْ) الْقُلُوبُ عَلَى حُبِّ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهَا وَ بُغْضِ مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهَا.

۲. يَا شَيْعَةَ آلِ مُحَمَّدٍ، اَعْلَمُوا أَنَّهُ لَيْسَ مِنَّا ... وَمَنْ لَمْ يُحْسِنْ صُحْبَةً.

۳. سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ.

دارند؛ در شیوه سخن‌گفتن خود، نرم، شیرین و سنجیده سخن خواهند گفت.

قرآن کریم با امر به خوش‌زبانی، اجتناب از درشت‌گویی، به نرمی سخن‌گفتن و گفتار کریمانه بارها در آیات بر این مطلب صحّه گذاشته، شیوه سخن‌گفتن را به انسان یادآور می‌شود: به بندگانم بگو، آنچه را که بهتر است بگویند که شیطان میانشان را برهم می‌زند^۱ (اسراء/۵۳). مقصود از جمله «الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» کلماتی است که احسن مشتمل بر ادب، خالی از خشونت و ناسزا و در یک کلام، نیکوترین باشند (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۳: ۱۶۲). دستور قرآن در کنش متقابل اجتماعی با دیگران، برخورد ملایم و توأم با مهر و عواطف انسانی است: و با او سخنی نرم گویند، شاید که پند پذیرد یا بترسد^۲ (طه/۴۴). از چشم‌انداز قرآنی باید از کلماتی کریمانه (به‌ویژه با والدین)^۳ (اسراء/۲۳)، دلپسند^۴ (حج/۲۴)، حقیقی (نمل/۲) و تهی از لغو و باطل (مؤمنون/۳ و حج/۳۰) بهره‌گرفت؛ همچنین قرآن کریم انسان را به سخن سنجیده و سدید دعوت می‌کند و می‌فرماید: ای کسانی که گرویده‌اید، از خدا پرهیزید و سخن استوار گویند^۵ (احزاب/۷۰). «قول سدید» عبارت است از کلامی که مطابق با واقع باشد، لغو نباشد و یا اگر فایده دارد در جهت ضرر رساندن به دیگران نباشد. پس بر مؤمن لازم است که به راستی و واقعیت آنچه می‌گوید مطمئن باشد (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۶: ۵۲۳). آنچه ما به زبان می‌آوریم بر دیگران تأثیر می‌گذارد. انسان‌ها توانایی دارند ضمن صحبت کردن، تشخیص دهند که گفته آنها چه واکنشی بر طرف مقابل می‌گذارد. در خطاب به دیگری هم از عبارت «بنشین» می‌توان استفاده کرد و هم از عبارت «بفرمایید»، اما معنایی که «بفرمایید» در ذهن تداعی می‌کند تفاوت فراوانی با معنای «بنشین» دارد. قرآن ضمن توجه به این تأثیرات می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! به پیامبر نگویند مراعاتمان کن، بلکه بگویند ما را در نظر بگیر و (این توصیه را) بشنوید^۶ (بقره/۱۰۴). در تفسیر نور، ذیل این آیه به نکته اجتماعی مهمی اشاره شده و آن این است که افراد به انعکاس حرف‌ها توجه داشته باشند. شاید افرادی با حسن نیت سخن بگویند، ولی باید بازتاب آن را نیز در نظر داشته باشند. اسلام به انتخاب واژه‌های مناسب، بیان سنجیده و نحوه طرح و ارائه مطلب توجه

۱. وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ.

۲. فَقُولْ لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى.

۳. قُلْ لَهُمَا قَوْلَا كَرِيمًا.

۴. الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ.

۵. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا.

۶. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا زَاعًا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا.

می‌کند (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۷۴). تعبیر «قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ» در آیه ۲۶۳ سوره بقره نیز رعایت عرف جامعه در سخن و عمل را لازم می‌داند (همان: ۴۲۶)؛ بنابراین در گفتارها و روابط انسانی باید تکریم شأن و شخصیت اجتماعی دیگران اساس و پایه قرار گیرد. به کار بردن گفتار نیکو و کلمات سنجیده، مخاطب را تحت تأثیر روان‌شناختی قرار می‌دهد و افزایش انگیزه او برای تعامل بهتر و صمیمی را موجب می‌شود. از چشم‌انداز دانش روان‌شناسی، واژه و کلمات به همراه خود انرژی مثبت و منفی دارند. کاربرد کلمات سخیف سبب دلزدگی، بی‌زاری و کاهش محبت می‌شود. یکی از راه‌های تربیت غیرمستقیم در آحاد جامعه آراسته بودن به ادب گفتاری است (پناهی، ۱۴۰۲: ۱۱۰-۱۲۰).

۳. گوش دادن نیکو (پذیرش عاطفی)

یکی از عناصر مهم در تعامل اجتماعی و ارتباط چهره‌به‌چهره، شنونده خوب بودن است. ارتباط مؤثر و تحول‌آفرین در موقعیتی ایجاد می‌شود که بین آحاد جامعه تفاهم طرفینی وجود داشته باشد. گاه گفتگو به‌گونه‌ای است که هر کس حرف خودش را می‌زند و توجهی به منظور و فهم طرف مقابل ندارد. گفتگوی منطقی و مفید مبتنی بر گفت‌و شنود صبورانه، دقیق و تهی از پیش‌داوری است. در تعامل اجتماعی همان‌گونه که باید گوینده خوبی باشیم، بایستی شنونده خوبی نیز بود. امام علی علیه السلام می‌فرماید: همان‌گونه که نیکو سخن گفتن را می‌آموزی (گوینده خوب بودن)، نیکو شنیدن (شنونده خوب بودن) را نیز بیاموز^۱ (ورام بن ابی‌فراس، ۱۴۱۰، ج ۱: ۲۵۲)؛ همچنین امام صادق علیه السلام می‌فرماید: سه چیز نشانگر رأی درست است: خوش‌برخوردی، خوب گوش دادن به سخن و خوب پاسخ دادن^۲ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۳۲۳). اگر افراد بخواهند درک درستی از حرف‌های دیگران داشته باشند باید در قدم اول به سخنان آنها با دقت گوش دهند، در قدم دوم حرف‌های آنها را به درستی تفسیر کنند، در قدم سوم به گونه‌ای از برداشت درست خود مطمئن شوند (برداشت خود را به مخاطب بازگو کنند تا صحت و سقم آن مشخص شود) و در قدم چهارم به مخاطب وانمود کنند که حرف‌هایش را فهمیده و علاقه‌مند به ادامه گفتگو هستند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند هر چه واژگان غنی‌تر و گسترده‌تری در ذهن افراد باشد (دارای گستره دانشی و واژگانی وسیع باشند)، شنوندگان بهتر و دقیق‌تری خواهند بود (پناهی، ۱۴۰۲: ۱۹۲).

۱. تَعَلَّمَ حُسْنَ الْإِسْتِمَاعِ كَمَا تَتَعَلَّمُ حُسْنَ الْقَوْلِ.

۲. ثَلَاثَةٌ يُشَدُّلُ بِهَا عَلَى إِصَابَةِ الرَّأْيِ حُسْنُ اللَّقَاءِ وَ حُسْنُ الْإِسْتِمَاعِ وَ حُسْنُ الْجَوَابِ.

مهارت شنیداری یکی از شاخص‌ترین جلوه‌های تربیت اجتماعی است. از دیدگاه آموزه‌های دینی بین دو واژه «سمع» و «استماع» تفاوت وجود دارد؛ اولی شنیدن و دومی گوش دادن (امری ارادی و فعالانه) است. در منابع دینی به خوب گوش دادن توصیه شده است. قرآن کریم یکی از صفات پیامبر اسلام ﷺ را خوب گوش دادن برمی‌شمرد، می‌فرماید: اذن خیر لکم؛ شنونده بودن پیامبر برای شما بهتر است (توبه / ۶۱). خوب گوش دادن به دیگران و پذیرش و گنش عاطفی با دیگران در تحول شناختی و تأثیرپذیری معرفتی و رفتاری او نقش سازنده دارد. حضرت محمد ﷺ در این باره می‌فرماید: دل‌ها بر محبت کسی که به آنها خوبی کند و بر نفرت از کسی که به آنها بدی روا دارد سرشته شده است^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶: ۱۸۴).

همواره رابطه و پذیرش عاطفی زمینه‌ساز تأثیرگذاری شناختی می‌شود (پناهی و جان‌بزرگی، ۱۳۹۶: ۱۸۹-۲۱۰). مؤلفه محبت در تعامل اجتماعی، نیروی برانگیزاننده، تحول‌آفرین، تسهیل‌کننده ارتباط و ایجادکننده گنشگری چندساحتی است. گشاده‌رویی رابطه اجتماعی را تلطیف و آرامش‌گرانه می‌سازد و زمینه تأثیرپذیری معرفتی و شناختی را تسهیل می‌کند. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: گشاده‌رویی دام دوستی و موجب انس است^۲ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴: ۱۶۷). شنونده خوب بودن، محبت کردن، تأیید کردن، تشویق کردن، اعتماد کردن و ایجاد احساس امنیت در دیگران از عوامل ایجاد محبوبیت و مقبولیت است و موجب رشد ظرفیت‌های اجتماعی، تعامل اجتماعی و پیشرفت می‌شود (سونت^۳ و همکاران، ۲۰۰۹: ۱۷۴۰-۱۷۵۱).

۴. تواضع و زبان بدنی بهنجار و اخلاقی

تواضع به معنای فرو نهادن خود از افرادی است که به لحاظ رتبه و جایگاه اجتماعی از او پایین‌ترند؛ یعنی شکسته نفسی که اجازه ندهد انسان خود را بالاتر از دیگری ببیند (نراقی، ۱۳۸۱: ۳۰۰) و آن از مهم‌ترین جلوه‌های نیکوی روابط بدنی می‌باشد. آراستگی به ویژگی شخصیتی متواضعانه از عناصر سازنده و مهم در عرصه تعامل اجتماعی است. افرادی که از شخصیت و ویژگی‌های رفتاری متواضعانه برخوردارند، توانایی و موفقیت بیشتری در نفوذ اجتماعی دارند.

۱. طُبِعَتْ (جُبِلَتْ) الْقُلُوبُ عَلَى حُبِّ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهَا وَ بُغْضٍ مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهَا.

۲. البشاشة حباله المودة.

فروتنی و تواضع در روابط اجتماعی و فرهنگی سبب افزایش محبت و دوستی می‌شود^۱ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۳۲۷). با افراد فروتن و نرم‌خو آسان‌تر می‌توان ارتباط برقرار کرد (بالاتر از دسترس نیستند) و این رابطه دلپذیر و خوشایند است. برتری طلبی و خودبرتربینی در روابط بین فردی و روابط اجتماعی از عوامل از دست دادن سرمایه اجتماعی و از عوامل کاهش منزلت است. خداوند متعال در قرآن کریم از فخر فروشی و خودبرتربینی نهی کرده، می‌فرماید: روی خود را از مردم (به تکبر) برمگردان و در زمین مغرورانه راه مرو، زیرا خداوند هیچ متکبر فخر فروشی را دوست ندارد^۲ (لقمان / ۱۸). متکبر و گردن‌فراز (مُخْتَال) به کسی گفته می‌شود که براساس خیال و توهم، خود را برتر می‌بیند و «فَخُور» به معنای فخر فروش است. تکبر و گردن‌فرازی (خودبرتربینی توهمی)، هم توهین به مردم است و هم زمینه‌ساز رشد کدورت‌های جدید و تحریک‌کننده کینه‌های نهفته. یکی از نشانه‌های بندگان شایسته خداوند، حرکت متواضعانه و رفتار فروتنانه است. خداوند متعال می‌فرماید: بندگان واقعی خدای رحمان کسانی‌اند که روی زمین با خشوع گام برمی‌دارند (در معاشرت با مردم فروتنی می‌کنند و در برابر خدا خاضع‌اند) و هنگامی که نادانان با سخنی جاهلانه آنان را خطاب می‌کنند، در پاسخ سخنی مسالمت‌آمیز بر زبان می‌آورند^۳ (فرقان / ۶۲). حضرت امام کاظم علیه السلام فرمود: با هر بنده‌ای فرشته - ای مراقب اوست، چون بنده فروتنی کند، [آن فرشته به فرمان] خداوند فرازش می‌برد و چون فخر فروشد، فروزش می‌آورد و خوارش می‌سازد^۴ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۳۸۶).

تواضع افزایش صمیمیت و همدلی را در پی دارد. ثمره تواضع و گشاده‌رویی، محبت است. چهره و رویی گشاده سبب جذب دل‌ها و فزونی محبت می‌شود^۵ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱۱۵). آراسته بودن به ویژگی تواضع، فروتنی و دلدادگی به دیگران، افزون بر ایجاد آرامش در افراد موجب اطمینان و اعتماد در آنها می‌شود و زمینه‌ساز تعاملات بهتر خواهد شد (استرونک، ۲۰۰۷: ۱۵۱).

تواضع در ارتباط، گوش دادن به یکدیگر، با همدیگر صریح و صادق بودن و به یکدیگر اعتماد داشتن از عناصر ایجاد صمیمیت و همدلی است (همان). همدلی^۶ به معنای توانایی

۱. ثَمَرَةُ التَّوَّاضُعِ الْمَحَبَّةُ.

۲. وَلَا تُصَغِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ.

۳. وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا.

۴. مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَ مَلِكٌ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهِ فَلَا يَتَوَّاضَعُ إِلَّا رَفَعَهُ اللَّهُ وَلَا يَتَعَاطَى إِلَّا وَضَعَهُ اللَّهُ.

۵. الْمَوَدَّةُ تُعَاطَفُ الْقُلُوبُ فِي إِتْلَافِ الْأَرْوَاحِ.

6. strong

7. empathy

سهیم شدن در تجربیات هیجانی دیگران (ولم^۱ و همکاران، ۲۰۰۶: ۹۰-۹۸)، برخورداری از توانایی مدیریت و برانگیختگی عاطفی و تنظیم آن (ریف^۲ و همکاران، ۲۰۱۰: ۳۶۲-۳۶۷) و به معنای توانایی شبیه‌سازی و تصور حالات درونی و ذهنی دیگران و درک درست از حالات شناختی و عاطفی. هیجانی دیگران (نامین‌می^۳ و دیگران، ۲۰۰۸: ۵۷۱-۵۸۰) از مهم‌ترین و قدرتمندترین ابزار است که می‌توان به واسطه آن با دیگران رابطه برقرار کرد. همدلی نقش اساسی در ایجاد انگیزه، افزایش کنش‌وری‌های دوستانه، ارتباط درست و در ایجاد تعامل مبتنی بر اعتماد و پذیرش دارد (دیکتی^۴، ۲۰۱۱: ۹۲-۱۰۸). فقدان مهارت ایجاد صمیمیت و همدلی بروز بسیاری از سوء تفاهم‌ها، تنش‌ها، سوء برداشت‌ها، ادراکات و اسنادهای نادرست و تعارض‌های بین فردی را موجب می‌شود (هلمر، ۱۳۸۳، ص ۶).

در آموزه‌های اسلامی به همدلی (مواسات) و درک عاطفی و شناختی دیگران توصیه شده و آن را بهترین رفتار دانسته‌اند^۵ (کلینی، ۱۴۲۹: ۳۶۹). دین اسلام التزام بر همدلی را از وظایف ایمانی و اخلاقی در تعاملات اجتماعی دانسته و افراد را بر رعایت آن تشویق و توصیه کرده است. امام علی علیه السلام همدلی و مواسات با دیگران (به‌ویژه با برادران ایمانی) را بهترین احسان و نیکی برشمرده است^۶ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۸۸).

دلدادگی، توجه عاطفی و شناختی به دیگران و ادای احترام در ارتباط اجتماعی، به‌ویژه در تعامل چهره‌به‌چهره می‌تواند روابط را تسهیل، بهبود، پایدار و صمیمانه سازد. رفتار متواضعانه و همراه با ادب و احترام نقش زیادی در تربیت اجتماعی دیگران و ترویج هنجارهای اسلامی و اخلاقی دارد. آحاد جامعه در یک کنش متقابل با یکدیگرند و هر فردی به هر مقدار که التزام به جلوه‌های تربیت اجتماعی دارد؛ به همان اندازه می‌تواند نقش الگویی در انتقال رفتارهای سازنده داشته باشد. در روان‌شناسی و به‌ویژه در اندیشه آلبرت بندورا اعتقاد بر این است که بیشتر یادگیری‌های انسان و تأثیرپذیری‌هایش از راه یادگیری مشاهده‌ای انجام می‌شود. ایشان اعتقاد دارد هرچه الگوی مورد مشاهده از محبوبیت، جذابیت و رابطه عاطفی خوب با الگوگیرنده داشته باشد، تأثیرش زیادتر و بهتر خواهد بود (باندورا و بیوسی، ۲۰۰۴).

1. Vollm, B.
2. Rieffe, C.
3. Nummenmaa, L.
4. Decety, J.

۵. سَبَدُ الْأَعْمَالِ إِنْصَافُ النَّاسِ مِنْ نَفْسِكَ، وَ مُوَاسَاةُ الْأَخِ فِي اللَّهِ.

۶. أَحْسَنُ الْإِحْسَانِ مُوَاسَاةُ الْإِخْوَانِ.

7. Bandura, A. & Bussey

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

با تأمل و تتبع در آموزه‌های قرآنی و اخلاقی و روایات اهل بیت علیهم‌السلام درباره اهمیت، فواید و جلوه‌های تربیت اجتماعی و به‌ویژه در تعامل چهره‌به‌چهره، مباحث ارزشمندی قابل استخراج است. در قرآن کریم و احادیث به ارزش‌شناسی و اهمیت تربیت اجتماعی انسان‌ها توجه زیادی شده و به‌گونه‌های مختلف (تصریحی، تلویحی، ضمنی و...) به این موضوع پرداخته است. در قرآن کریم به عنوان کتاب آسمانی و دربردارنده هدایت و راهنمایی انسان‌ها به سوی قله‌های سعادت به ضوابط و بایسته‌های اجتماعی در تعامل چهره‌به‌چهره، توجه ویژه شده است. التزام به جلوه‌های تربیت اجتماعی در تعامل با دیگران از انتظاراتی است که در قرآن کریم و احادیث اهل بیت علیهم‌السلام بسیار فراوان به آن سفارش شده است. در آموزه‌های اسلامی بر لزوم تربیت اجتماعی فرزندان توصیه شده و آن را از وظایف والدین نسبت به فرزندان برشمرده است. سلام کردن، کاربرد کلمات سنجیده و کریمانه، تواضع، گشاده‌رویی، همدلی، شنونده خوب بودن و... از مهم‌ترین جلوه‌های تربیت اجتماعی است که نقش سازنده و تسهیل‌کننده در روابط اجتماعی دارد و مورد تأکید آموزه‌های اسلامی است. در تعالیم اسلامی به فواید و آثار سازنده تربیت اجتماعی پرداخته و مهم‌ترین آنها را امنیت و سلامت روانی، اصلاح هنجارهای اجتماعی و بهبود روابط اجتماعی برشمرده است. التزام به جلوه‌های روابط اجتماعی و به‌ویژه در ارتباط چهره‌به‌چهره، افزایش سرمایه اجتماعی، مقبولیت، همدلی و هم‌افزایی و کاهش تعارض‌ها و ناهنجارهای اجتماعی-فرهنگی را در پی دارد. در آموزه‌های اجتماعی اسلام هر فرد متناسب با جایگاه اجتماعی خود انتظارات ویژه‌ای را می‌طلبد که بایستی در رابطه با همنوعانش ملتزم به آن انتظارات باشد.

منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی.
۲. آذربایجانی، مسعود و همکاران. (۱۳۸۲). روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. قم: انتشارات اسلامی.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین.
۵. احمدی، سیداحمد. (۱۳۷۴). روان‌شناسی نوجوانان و جوانان اصفهان. اصفهان: مشعل.
۶. بهروزی لک، غلامرضا. (۱۳۹۶). «ماهیت استرشادی فطری» (حیات اجتماعی در حکمت متعالیه). سیاست متعالیه. سال پنجم، شماره ۱۷، صص: ۲۳-۴۴.

۷. پناهی، علی‌احمد. (۱۴۰۱). سبک فرزندپروری با رویکرد اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۸. ----- (۱۴۰۲). روان‌شناسی تبلیغ دینی با رویکرد اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۹. ----- (۱۳۹۵). «تربیت اجتماعی با تأکید بر آموزه‌های تربیتی روان‌شناختی». پژوهش‌های اجتماعی اسلامی. شماره ۱۱۱. صص: ۱۵۷-۱۸۲.
۱۰. پناهی، علی‌احمد و جان‌بزرگی، مسعود. (۱۳۹۶). روان‌شناسی زن و مرد. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد. (۱۳۶۶). تصنیف غررالحکم و دررالکلم. قم: دفتر تبلیغات.
۱۲. ----- (۱۴۱۰). غررالحکم و دررالکلم. قم: دارالکتاب الإسلامی.
۱۳. حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۱). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: سمت.
۱۴. حر عاملی، محمدبن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: آل‌البیت.
۱۵. سالاری‌فر، محمدرضا و همکاران. (۱۳۸۹). بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۶. صمدی، معصومه و رضایی، منیره. (۱۳۹۰). «بررسی نقش تربیتی خانواده در نظام تربیت رسمی و عمومی از دیدگاه علم و دین». دوفصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. سال نوزدهم. شماره ۱۲. صص: ۹۵-۱۱۷.
۱۷. طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۶۳). تفسیر المیزان. قم: جامعه مدرسین.
۱۸. فتحی، علی و همکاران. (۱۴۰۰). «اصول تربیت گفتاری در قرآن کریم با تکیه بر بعد اجتماعی». حکمت بالغه. شماره ۲. صص: ۵۹-۷۹.
۱۹. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). العین. قم: هجرت.
۲۰. فروم، اریک. (۱۳۶۰). جامعه سالم. ترجمه اکبر تبریزی. تهران: بهجت.
۲۱. قرائتی، محسن. (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۲. قرشی، علی‌اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. کراجکی، محمد بن علی. (۱۴۱۰ق). کنز الفوائد. قم: دارالذخائر.
۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۲۵. ----- (۱۴۲۹). کافی. قم: دارالحديث.
۲۶. گلاور، جان و پرویننگ، راجر. (۱۳۷۵). روان‌شناسی تربیتی. ترجمه علینقی خرازی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۷. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۸. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۳۰. نراقی، احمد. (۱۳۸۱). معراج السعاده. قم: هجرت.
۳۱. ورام بن ابی‌فراس، مسعود. (۱۴۱۰). تنبیه الخواطر و نزهة النواظر المعروف بمجموعة ورام. قم: مکتبه فقیه.
32. Abar, B., Carter, K. L. & Winsler, A. (2009). The effects of maternal parenting style and religious commitment on self-regulation, cademic achievement, and risk behavior among African-American parochial college students. *Journal of Adolescence*, 32, 259-273.
33. Bandura, A. & Bussey, K. (2004). On broadening the cognitive, motivational and sociostructural scope of theorizing about gender development and functioning. *Psychological Bulltin*, 130, 691-701.
34. Bornstein, M.H. (2006). Parenting science and practice. In W. Damon, K. A. Renninger & I. E. Sigel (Eds.), *Handbook of child psychology*, Vol.4: Child psychology in practice, (pp.893-949). New York: Wiley.
35. Decety, J. (2011). Dissecting the neural mechanisms mediating empathy. *Emotion Review*, 3(1), 92-108.
36. Feist, J., Feist, G. J. & Roberts, T. A. (2009). Theories of personality.
37. Getzels, J. W. (2020). Theoretical Research and School Change 1. In *Research and Development and School Change* (pp. 27-45). Routledge.
38. Gorrese, A. (2016). Peer attachment and youth internalizing problems: A meta-analysis. In *Child & Youth Care Forum* (Vol.45, pp.177-204). Springer US.
39. Grusec, J.E. & Davidov, M. (2007). Socialization in the family: The roles of parents. In J.E. Grusec & P.D. Hastings (Eds.), *andbook of socialization: Theory and research* (pp.284-308). New York: Guilford Press.
40. Maccoby, E. E. (2007). Historical overview of socialization research and theory. In J.E. Grusec & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization: Theory and research* (pp.13-41). New York: Guilford Press.
41. Martinez, I. & Garcia, J. F. (2008). Internalization of values and self-esteem among Brazilian teenagers from authoritative, indulgent, authoritarian, and neglectful homes. *Adolescence*, 43 (169), 13-29.
42. Nummenmaa, L., Hirvonen, J., Parkkola, R. & Hietanen, J. (2008). Is emotional contagion special? An fMRI study on neural system for affective and cognitive empathy. *Neuro image*, 43, 571 – 580.

43. Parke, R. D. & Buriel, R. (2006). Socialization in the family: Ethnic and ecological perspectives. In N. Eisenberg, W. Damon, & R. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol.3: Social, emotional, and personality development* (6th ed., pp.429-504).
44. Rieffe, C. Ketelaar, L. & Wiefferink, C. (2010). Assessing empathy in young children: construction and validation of an empathy questionnaire (EMQUE). *Personality and individual differences*, 49(5), 362- 367.
45. Smetana, J.G. (2011). *Adolescents, families and social development: How teens construct their worlds*. West Sussex, England: Wiley-Blackwell.
46. Sonnette, M.B. & others. (2009). Children's Representation of family Relationships, peer information, and school Adjustment. *Developmental Psychology*, V 45, N 6, P 1740-1751.
47. Strong, Bryan, Christine De Vault. (2007). *The Mariage And Family Experience Intimate Ralationship In A Changing*.
48. Vollm, B. Taylor, A. Richardson, P. Corcoran, R. Stirling, J. Mckie, S. Deakin, J. & Elliott, R. (2006). Neuronal correlates of theory of mind and empathy: A functional magnetic resonance imaging study in a nonverbal task. *Neuro image*, 29, 90- 98.

